International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(3): 149-152
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 12-03-2019
Accepted: 22-04-2019

डॉ० रमेश कुमार झाः
सहायकाचार्यः, साहित्य–विभागः,
ज० ना० ब्र० आदर्श संस्कृत
महाविद्यालय, लगमा, (रामभद्रपुर),
वाया–लोहना रोड, जिला–दरभङ्गा,
बिहार, भारत

Correspondence
डॉ० रमेश कुमार झाः
सहायकाचार्यः, साहित्य–विभागः,
ज० ना० ब्र० आदर्श संस्कृत
महाविद्यालय, लगमा, (रामभद्रपुर),
वाया–लोहना रोड, जिला–दरभङ्गा,
बिहार, भारत

संस्कृतसाहित्ये अलङ्कारसम्प्रदायस्य महत्त्वम्

डॉ० रमेश कुमार झाः

प्रस्तावना

निसर्गतः संस्कृतसाहित्यशास्त्रे नैके विमर्शकाः सञ्जाताः, तैश्च दिव्यदृष्टिमनीषिभिः काव्यरसास्वादनपटीयसां चक्षुरुन्मीलयन् शाखोपशाखतया परिवर्धितं क्रमशः अलंकारशास्त्रं, सौन्दर्यशास्त्रम्, साहित्यशास्त्रम्, रसशास्त्रम्, क्रियाकल्पः काव्यशास्त्रमित्यादिभिः शब्दैः व्यवह्रियते। तत्र च परीक्ष्यमाणाः कविकर्मणि सर्वा अपि विद्याः काव्याङ्गतया परिगृह्यन्ते। तथोक्तं भामहेन–

'न स शब्दो न तद्वाक्यं न सा विद्या न सा कला।
जायन्ते यन्न काव्याङ्गमहो! भारो महान् कवेः।।'

वस्तुतो भामहाचार्यस्य कथनमिदं सर्वथा सत्यं प्रतिभाति। इदमेव काव्यशास्त्रं क्रमशः स्वरूपानुसारेण साहित्यशब्देन प्रथितम्। सहितस्य भावः खलु साहित्यम्। सहभावस्य तात्पर्यमष्टादशविद्याभिः चतुष्षष्टिकलाभिश्च अनुप्राणितः। यथा निगदितं राजशेखरेण काव्यमीमांसायाम्–

'पञ्चमी साहित्यविद्येति यायावरीयः।
सा हि चतसृणामपि निष्यन्दः।।'

शब्दार्थयोः कीदृशं साहित्यमभीष्टमस्ति, एतदित्थं प्रतिपादयति आचार्यकुन्तकः–

'साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काप्यसौ।
अन्यूनानतिरिक्तत्वं मनोहारिण्यवस्थितिः।।'

अर्थात् तत्र शब्दनिष्ठसौन्दर्यम् अर्थनिष्ठसौन्दर्यञ्च तुल्यकक्षं भवति तत्र साहित्यं भवति सुप्रतिष्ठितम्। लौकिकालौकिकभाषासम्पदधिगमाय नाम व्याकरणं यथा शब्दानुशासनम्, तथैव लौकिकलोकातीतसुन्दरतरभावसम्पदधिगमायेदं साहित्यशास्त्रमपि रूपव्याकरणं काव्यानुशासनं नाम। भावरागतालविज्ञानपरिगर्भितं सङ्गीतशास्त्रमिव भारतीयरसालङ्कार–रीतिध्वनिवक्रोक्त्यौचित्यतत्त्वविज्ञानपरिगर्भितमिदं साहित्यशास्त्रमपि भरतोपज्ञमेव प्रवृत्तम्। शास्त्रस्य रूपोपयोगित्वं प्रतिपादयन् कथयति आचार्यदण्डी–

'गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः।
किमन्धस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु।।'

काव्यशास्त्राध्येतृणामनुसन्धानविषयोऽयं यद् काव्यात्मत्त्वं किं? किञ्च काव्यस्य सर्वप्रधानतत्त्वम्? यद्विना काव्ये सौन्दर्यस्यागमनं न जायते। यथा शरीरे आत्मतत्त्वमेव मुख्यतमं, यद्विना शरीरं क्रियाविरहितं, निश्चेतनमस्तित्वशून्यञ्च जायते, अथ च वपुषः सकलमाकर्षणमात्मतत्त्वेनैव सम्भवति, तथैव काव्येष्वपि किञ्चित्तथाविधं तत्त्वं नियतमात्मस्थानीय सर्वप्रधानञ्च विद्यते। तथाहि साहित्यशास्त्रे अलङ्काराणां काव्यात्मतत्वम्।

आत्मतत्त्वान्वेषणं तदनुभवश्च परमोऽध्येयोऽध्येतृणां, तेनैव च मोक्षाधिगमः सम्भवस्तथैव साहित्यशास्त्रेऽपि काव्यात्मतत्त्वान्वेषणं तदनुभवश्च परमो ध्येयः सहृदय– सामाजिकानाम्। तेनैव आनन्दानुभूतिर्जायते। भरतमुनिकाव्यशास्त्रस्येतिहासे अनेकैराचार्यैः अनुसंधानं विहितं यत् काव्येषु किञ्चिदीदृशं तत्त्वं मूलभूतं विद्यते यत्प्रति सहृदयजनै– राकर्षणमनुभूयते, काव्यानन्दश्चाऽऽस्वाद्यते।

येनाचार्येण यत्काव्याङ्गं प्रति तथाभूतमाकर्षण– मनुभूतं तेन तदैव काव्यास्थात्मतत्त्वरूपेण प्रतिष्ठापितम्। अनेनैव हेतुना काव्याशास्त्रस्येतिहासे विभिन्नसिद्धान्तानां सम्प्रदायानां वा आविर्भावो बभूव। केचनाऽऽचार्याः रसमपरेऽलङ्कारमन्ये रीतिं परे वक्रोक्तिमितरे ह्यौचित्यमन्ये ध्वनिं केचन चमत्कारतत्त्वञ्च काव्यात्मानं प्राहुः। तद्यथा–

'गुणं रीतिं रसं वृत्तिं पाकं शय्यामलंकृतिम्।
सप्तैतानि चमत्कारकारणं ब्रुवते बुधाः।।'

वस्तुतः काव्यात्मप्रतिपादनविषये सम्प्रदायपदप्रयोगो नातिसमुचितः, अपितु पक्षपदप्रयोग एव समुचिततरः। अलङ्कारसर्वस्वटीकाकारेण समुद्रबन्धेन पक्षपदप्रयोग एव विहितः। काव्यात्मतत्त्वानुसन्धानाय विभिन्नकालेषु नव–नवसिद्धान्तानामाविर्भावः कथं सञ्जातः कश्चाधारस्तत्र गृहीत इत्यस्य विश्लेषमपि समुद्रबन्धेन विस्तरेण कृतम्। यथा च–

'इह विशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम्। तयोश्च वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन, व्यापारमुखेन, व्यङ्मयमुखेन चेति त्रयः पक्षाः। आद्येऽप्यलङ्कारतो गुणतो वेति द्वैविध्यम्। द्वितीयेऽपि भणितिवैचित्र्येण भोगकर्तृत्त्वेन चेति द्वैविध्यमिति पञ्चसु पक्षेषु प्रथम उद्भटादिभिरङ्गीकृतो, द्वितीयो वामनेन, तृतीयो वक्रोक्तिजीवितकारेण, चतुर्थो भट्टनायकेन, पञ्चमश्चाऽऽनन्दवर्धनेन' इति।

अभिप्रायश्चात्राऽयमेव यद् विशिष्टौ शब्दार्थाविव काव्यम्, तयोश्च वैशिष्ट्यं त्रिविधं सम्भवति। धर्मेण व्यापारेण, व्यङ्ग्येन चेति। इत्थं पञ्च पक्षाः विद्यन्ते– अलंकारपक्षः, गुणपक्षः, वक्रोक्तिपक्षः, भोजकत्वपक्षः, व्यङ्ग्यपक्षश्चेति।

मयाऽत्रालङ्कारपक्षमाश्रित्यैव विचारः प्रस्तूयते। काव्यसमालोचनाविधायिनी गुणावगुणपरीक्षाकारिणी विद्य प्रथमं तावदलङ्कारशास्त्रनाम्ना विद्वद्भिरभिहिता। प्राचीनकाले अस्याः नामेदमतिलोकप्रियं प्रचलितञ्चासीत्। प्राचीनाचार्याः भामहदण्डिवामन उद्भटरुद्रटादयो काव्येष्वल्काराणां सर्वतोभावेन महत्त्वं प्रतिपादितवन्तः। एतदर्थमेते मनीषिणः स्वरचितकाव्यशास्त्रीयग्रन्थानां नामस्वलंकारपदप्रयोगं कृतवन्तः। यथा– काव्याङ्कारः, काव्यादर्शः काव्यालङ्कारसूत्राणि काव्यालङ्कारसारसंग्रहः, काव्यालंकारः इति। काव्यसमालोचनायाः, प्रारम्भिकयुगे काव्यस्य प्रमुखं सौन्दर्याधायकं तत्त्वमलङ्कार एव सम्मतं विद्वद्भिः। अतएव काव्यशास्त्रस्य विवेच्यतत्त्वेषु अलङ्कारतत्त्वमतिमहत्वपूर्णमिति। सत्यमापि काव्यं रमणीयं मनोहरं चारुत्वपूर्ण हृद्यञ्च भवेत्, एतदर्थमलङ्कारोऽनिवार्य एव। यथोक्तं भामहाचार्येण–'न कान्तमा निर्भूषं विभाति वनिताननम्।' यद्यपि काव्यसमालोचनायां रसगुणरीतिवृत्तिध्वनिपदशय्याशब्द–रूपात्मकालङ्कारादीनां सर्वेषां तत्त्वानां सन्निवेशो विद्यते 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति नयेन काव्येषु अलङ्कारतत्त्वस्य प्राधान्यादियं विद्या अलङ्कारशास्त्राभिधानेन प्रथिता बभूव। प्रतापरुद्रयशोभूषणग्रन्थस्य रत्नापणटीकायां तथ्यमिदमित्थं प्रतिपायदति मल्लिनाथसुतः कुमारस्वामी– 'यद्यपि रसालङ्काराद्यनेकविषयमिदं शास्त्रं तथापि छत्रिन्यायेन अलङ्कारशास्त्रमुच्यते।

काव्यालङ्कारसूत्राणीत्यस्य ग्रन्थस्य टीकाकारः गोपेन्द्रत्रिपुर–हरभूपालोऽलङ्कारशब्दस्य वैशिष्ट्यमित्थं प्रतिपादयति– "योऽयमलंकारः काव्यग्रहणहेतुत्वेनोपन्यस्यते, तद्व्युत्पादकत्वाच्छास्त्रमलंकारनाम्ना व्यपदिश्यत इति शास्त्रस्यालङ्कारत्वेन प्रसिद्धिं प्रतिष्ठिता स्यादिति सूचयितुं विन्यासः कृतः– 'काव्यं ग्राह्यमलङ्कारारात्, सौन्दर्यमलंकारः इति।" राजशेखरेणापि अलंकारस्य महिमा वर्णितः यथा–उपकारकत्वादलङ्कारः सप्तममङ्गमिति यायावरीयः। ऋते च तत्स्वरूपपरिज्ञानात् वेदार्थानवगतिः। भूषणार्थक 'अलम्' पूर्वकात् 'कृ' धातोः 'अलङ्क्रियतेऽनेन' अलङ्करोति वा इति सर्वचने करणेऽर्थे 'घञ्' प्रत्यये सति अलङ्कारपदं निष्पद्यते। भावे तु 'अलङ्कृतिरलङ्कारः' इति काव्यसौन्दर्यपदवाचकमेव। अस्मिन्नर्थे शब्दोऽयं व्यापकत्वं धारयति। यथोक्तं वामनाचार्येण–अलङ्कृतिलङ्कारः। करणव्युत्पत्त्या पुनरलङ्कारशब्दोऽयमुपमादिषु वर्तते।"

यद्यपि वेद–ब्राह्मण–उपनिषद्–निरूक्त–व्याकरणग्रन्थेषु अलंकारनिर्वचनस्य संकेतः प्राप्यते, तथापि तदानीन्तनयुगे कश्चिदलङ्कारशास्त्रीयो ग्रन्थो आसीदिति निश्चितरूपेण कथयितुं न शक्यते। सर्वप्रथम आचार्यभरतविरचितनाट्यशास्त्रे अलंकारविवेचनं प्राप्यते। तत्र चत्वारोऽलंकाराः निरूपिताः यथा च–

उपमारूपकं चैव दीपकं यमकं तथा।
अलंकारास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो नाटकाश्रयाः।।

परं व्यवस्थितरूपेणालंकाराणां सर्वप्रथमो विवेचकः भामहाचार्य एव। अलङ्कारसिद्धान्तस्यायं प्रथमोआचार्यः। तेन स्पष्टरूपेणालंकारस्य स्वरूपमपि विवेचितम्। अपि च भरतेन प्रतिष्ठापिता रसादयोऽलंकारेषु परिगण्य, रसादीन् रसवदाद्यलंकारनाम्ना स्वीकृताः। काव्यस्य सर्वस्वमलङ्कृतिरित्यङ्गीकरोति आचार्यभामहः। काव्यात्मविषयकः प्रश्नो नासीत् तत्समक्षमतस्तेन काव्यात्मविमर्शो न कृतः किञ्चालङ्काराः काव्यशोभाकरत्वेन काव्यस्य सर्वाधिकं सौन्दर्याधायकं तत्वमिति निर्धारितम्। 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यमिति' व्याहरता भामहेन काव्येष्वालङ्कारस्यैव प्रामुख्यं प्रदर्श्यते। काव्यशोभाधायकं यत्किमपि वस्तु विद्यते तत्त्वलङ्कृतिरेवेति तस्याभिमतम्। तेनोद्घोषितं यद्–

साहित्यशास्त्रे अलङ्काराणां काव्यात्मत्वम्
रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः।
न कान्तमपि निभूषं विभाति वनिताननम्
तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी।
शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः।।

यथा लोके विविधैरलङ्कारैः वनिताननं विभूष्यते, तथैव उपमाद्यलंकारैः काव्यसौन्दर्यं वर्धते। काव्यशोभाधायकाः धर्माः शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठाश्चालंकाररूपेण परिगृह्यन्ते। तत्र शब्दनिष्ठधर्माः शब्दालङ्कारत्वेन, अर्थनिष्ठाश्चार्थालङ्कात्वेनाङ्गीक्रियन्ते। उभयस्यास्ति काव्यचारुत्वसम्पादने योगः। वस्तुतः शब्दगतसौन्दर्यं शब्दालंकारैः अर्थगतसौन्दर्यञ्च अर्थालंकारैः निरूप्यते कविभिः। परं काव्यसौन्दर्यं तु द्वयोर्योगेनैव वर्धते। तदुक्तं वक्रोक्तिजीवितकारेण– 'न शब्दस्य रमणीयताविशिष्टस्य केवलस्य काव्यत्वं, नाप्यर्थस्य' इति। भामहेन अलङ्कारशब्देन 'काव्यगतसकलविषयबोधकता' इति स्वीक्रियते। अलंकारा एव काव्ये प्रधानमिति सिद्धान्तितम्। शब्दार्थवक्रतायुतोक्तिरेवालङ्कार इति भामहकृतमलङ्कारलक्षणम्। यथा–

वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिः।
वाचां वक्रार्थशब्दोक्तिरलङ्काराय कल्पते।।

तेन वक्रोक्त्यभावे अलंकारस्य सत्ता न स्वीक्रियते। यथा च–

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना।।

तन्मते इयं वक्रोक्तिः अतिशयोक्तेरभिन्नाऽस्ति। लोकोत्तरत्वादियमति–शयोक्तिरतिरमणीया भवति। अथ चालंकारा अनयैव निषाद्यन्ते। यथा–

निमित्ततोवचो यत्तु लोकातिक्रान्तगोचरम्।
मन्यन्तेतिशयोक्तिं तामलंकारतया यथा।।

अलङ्कृतेरपि मूलं स अतिशयोक्तिं मनुते। इत्थं भामहमतेन काव्यस्य सारभूतं तत्त्वमस्ति अलङ्कारः शब्दार्थशरीरं काव्यं शब्दार्थभूषणेनैव विच्छित्तिविशेषं जनयति। अलङ्कृतिरहितस्य

अकाव्यत्वमुद्घोषयतातेन रसादीनामपि परिग्रहणं रसदवदाद्यलंकारेषु क्रियते।
भामहेन प्रवर्तितोऽयमलङ्कारमार्गः उत्तरवर्तिभिरालंकारिकैः परिष्कृतः परिवर्धितश्च। तेषु आचार्येषु दण्डिनः स्थानं महत्त्वपूर्णमस्ति। दण्डिना विरचितः काव्यादर्शः साहित्यशास्त्रपरम्परायां विशिष्टं स्थानं भजते। कव्यमित्थं लक्षयति आचार्यदण्डी–

काव्यं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली।

तेन काव्येषु शोभासम्पादकानामलंकाराणामेव प्रधान्यं समुद्घोषितम्। अनेन न केवलं रसादीनामन्तर्भावो रसवदाद्यलंकारेषु क्रियते, अपितु सन्ध्यङ्गादीनां नाट्यवैशिष्ट्यानामलङ्कारतयैव निबध्यते। तेनोद्घोषितं यद् येन–येत त्त्वेन सौन्दर्यस्यागमनं, शोभासंवर्धनञ्च जायते, तानि सर्वाणि तत्त्वानि अलङ्कारपदवाचकान्येव। यथा च–

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते।
ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्येन वक्ष्यति।।

काव्येषु रसादयोऽपि अलङ्कारपदवाचका एव, शोभाधायकत्वाद्। अतएव एतेषां ग्रहणं रसवदाद्यलंकारान्तर्गतमेव क्रियते। यथोक्तं दण्डिना–

प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद् रसपेशलम्।
ऊर्जस्विरूढाहकार युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्रयम्।।

शोभाधायकत्वादन्येऽपि काव्यगतधर्माः, सन्धिसन्ध्यङ्गावृतिवृत्यङ्गादयोऽपि अलङ्कारत्वेनैव स्वीक्रियन्ते तेन। यथा च–

यच्च सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे।
व्यावर्णितमिदं चेष्टमलङ्कारतयैव नः।।

अनेन निष्पद्यते यत्काव्यस्य जीवातुभूततत्त्वमलङ्कार एवेति तेषां मतम्। परवर्तिकाले आचार्यदण्डिनः प्रभावो भोजराजस्य ग्रन्थे शृङारप्रकाशे परिलक्ष्यते। तत्र भोजराजस्य चिन्तनमपि अलंकारतत्त्वसन्दर्भ तथैवास्ति यथाऽत्र दण्डिना प्रतिपादितम्।
आचार्यउद्भटः काव्येष्वलंकाराणां प्राधान्यं प्रत्यपादयत्। तेन अलंकारसामान्यस्य लक्षणं न कृतं परं शोभाधायकत्वेनालंकार एवं सर्वप्रधानतत्त्वमिति स्वीक्रियते। रसादयस्तेन रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितालंकारेषु साहित्यशास्त्रे लङ्कारणां काव्यात्मत्वम् अन्तर्भाविताः।
समस्तरसप्रपञ्चस्यालंकारेषु नियोजनं, गुणरीतिवृत्यादीनां नामोल्लेखः किञ्चालङ्काराणां सविस्तरं विवेचनमित्यादिभिः तध्यमिदं सुकरतया अनुमातुं शक्यते यत् ते अलङ्कारवादिनः सन्ति।
रीतिं काव्यस्यात्मानं प्रतिपादयन्नपि वामनाचार्यः काव्यस्योपादेयतां सौन्दर्यरूपालङ्काररूपमेव सर्वथाऽङ्गीकरोति। पद्यपि काव्येषु शोभा गुणैरुत्पद्यते, परं तस्या अतिशयत्वमलङ्कारैरेव निष्पद्यते। यथा–

काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्, सौन्दर्यमलङ्कारः।
सदोषगुणालंकारहानादानाभ्याम्।
काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः। तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः।।

वस्तुतः काव्यस्योपादेयता अलङ्कारादेव इति वामनस्याभिमतम्। रूद्रटेनापि काव्ये अलङ्कारतत्त्वस्य प्रधान्यं स्वीक्रियते। तेन सर्वप्रथममलङ्काराणां वैज्ञानिकवर्गीकरणं कृत्वा, तेषां वैज्ञानिक वैशिष्ट्यं प्रकाशितम्। तत्रालङ्कारास्तेन चतुर्षु वर्गेषु विभक्ताः– वास्तवौपम्यातिशयश्लेषाः। अत्र वास्तववर्गे त्रयोविंशतिः, औपम्यवर्गे एकविंशतिः, अतिशयवर्गे द्वादश, श्लेषवर्गे चौक एवालङ्कारो गण्यते। एवं तेन सप्तपञ्चाशदलङ्काराः परिगणिताः।

वक्रोक्तिसिद्धान्तप्रवर्तकेन कुन्तकाचार्येणापि काव्येष्वलंकाराणां महत्त्वं स्वीक्रियते। तेन सालङ्कारोक्तिरेव काव्यमिति प्रतिपादितम्। यथा–

अलङ्कृतिरलङ्कार्यमपोद्धृत्य विवेच्यते।
तदुपायतया तत्त्वं सालङ्कारस्य काव्यता।

अलङ्कृतवचनमेव काव्यत्वं दधाति न तु काव्यस्याऽलङ्कारयोगः। यथा च–'तत्त्वं सालंकारस्य काव्यता। अयमत्र परमार्थः। सालङ्कारस्य अलङ्कारसहितस्य निरस्तावयवस्य सतः काव्यता कविकर्मत्वम्। तेन अलङ्कृतस्य काव्यत्वमिति स्थितिः। न पुनरू काव्यस्याऽलङ्कारयोगः।
भोजराजेन काव्यशोभाकरत्वमेवाऽलङ्कारस्य सामान्यलक्षणमिति कथितम्। सर्वेऽप्यलङ्काराः वक्रोक्तिरूपाअने हेतुना जायन्ते यतस्तेषु काव्यशोभाकरत्वरूपो गुणो भवति। गुणरसादयोऽपि काव्यशोभाकरत्वेन अलङ्कारा एव। अत्र दण्डिनमुपस्थापयति भोजराजः, यथा– 'तत्र' 'काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारानित्यनेन श्लेषोपमादिवद् गुणरसभावतदाभासतत्प्रशमानप्युपसंगृह्णाति। तत्र रसादीनां ऊर्जस्विरसवत्प्रेयसामलकारेषू– पदेशात्। तद्यथा– 'प्रेयः प्रियतराख्यानमित्यादयः।'
भोजराजेन अलङ्काराः त्रिषु विभज्यन्ते। वक्रोक्तिः, स्वभावोक्तिः, रसोक्तिश्च। उपमाद्यलङ्काराणां प्राधान्ये वक्रोक्तिः गुणानां प्राधान्ये स्वभावोक्तिः, रसानाञ्च प्राधान्ये रसोक्तिर्जायते। यथा च– ''त्रिविधः खल्वलङ्कारवर्गः– वक्रोक्तिः स्वभावोक्तिः रसोक्तिरिति। तत्रोपमाद्यलङ्कारप्राधान्ये वक्रोक्तिः, श्लेषादिगुणप्राधान्ये स्वभावोक्ति विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् तु रसनिष्पत्तौ रसोक्तिरिति।''
इत्थं परिलक्ष्यते यद् भोजराजः तानि सर्वाणि तत्त्वानि अलंकारपदवाचकानि स्वीकरोति, यैः काव्येषु सौन्दर्यस्याधानं भवति। एवं प्रतिभाति यद् भोजराजः अलंकारसिद्धान्तस्य पोषक एव। पुनः सर्वेषां तत्त्वानां सङ्करत्वमपि अभीष्टमस्ति भोजराजाय। यथा च– 'एवमास्थापिते गुणरसतदाभासभावानामलङ्कारत्वे षड्प्रकारोऽलङ्कारसङ्रः सम्भवति–गुणसङ्करः, रससङ्करः, अलङ्कारसङ्करः, गुणरससङ्करः गुणालंकारसङ्करः' रसोलङ्कारसङ्करः इति।

अलङ्कारपक्षे भोजराजस्याभिमतमेतत् तेनोक्तेन काव्यलक्षणेनापि प्रतीयते अदोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति।।

तदेवमलङ्कारा एव काव्ये प्रधानमिति प्राच्यानां मतम्। प्राच्यानां सर्वेषामाचार्याणां मतमलङ्कारसर्वस्वकारेण रूय्यकेण इत्थं निरूप्यते– ''इह हि तावदुद्भट्टोदभटप्रभृतयश्चिरंतनालंकारकाराः प्रतीयमानार्थं वाच्योपस्कारकतया– लंकारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते। तथाहि– पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्या– क्षेपव्याजस्तुत्युपमेयोपमानान्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन 'स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्' इति यथायोगं द्विविधया भङ्गय्या प्रतिपादितं तैः। रुद्रटेन तु भावालङ्कारो द्विधैवोक्तः। रूपकदीपकापह्नुतितुल्ययोगितादावुपमाद्यलंकारो वाच्योपस्कारकत्वेनोक्तः। उत्पेक्षा तु स्वयमेव प्रतीयमाना कथिता। रसवत्प्रेयःप्रभृतौ तु रसभावादिर्वाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः। तदित्थं त्रिविधमपि प्रतीयमानमलंकारतय ख्यापितमेव। वामनेन तु सादृश्यनिबन्धनाया लक्षणाया वक्रोक्त्ययलंकारत्वे ब्रुवता कश्चिद् ध्वनिभेदोऽलंकारतयैवोक्तः केवलं गुणविशिष्टपदरचनात्मिका रीतिः काव्यतत्त्वेनोक्ता। उद्भटादिभिस्तु गुणालंकाराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम्। विषयमात्रेणभेदप्रतिपादनात् संघटनाधर्मत्वेन चेष्टे।''
वस्तुतः आनन्दवर्धनात् प्राचीना आचार्याः काव्येषु अलङ्काराणामेव प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति स्म। अलङ्कारादर कश्चन अलङ्कार्योऽस्तीति तैः नोच्यते। यत्र काव्ये रसोऽस्ति स रसवदलङ्कारः इति तेषां मतमासीत्।

साहित्यशास्त्रे अलङ्काराणां काव्यात्मत्वं तैः स्वीक्रियते स्म।

उपर्युक्तविवेचनेन निष्पद्यते यदलङ्कारवादिभिराचार्यः काव्येषु अलङ्कारस्यैव प्राधान्यं स्वीकृतम्। ते काव्येष्वलकारमेवाङ्गिनं प्रतिपाद्य, तं महत्तमं तत्त्वं प्रत्यपादयन्। भामह–दण्डी–उद्भट–रुद्रट–वामनादयो आचार्याः रसस्य प्राधान्यमुपेक्ष्यालङ्काराणां प्रामुख्यमङ्गीकृतवन्तः। तैरलङ्कारा एव काव्यसर्वस्वमित्यप्युद्घोषितम्। अलङ्कारसिद्धान्तानुसारं काव्यानां संघटकौ शब्दार्थो स्तः। शब्दार्थयोरग्राम्यत्ववक्रोक्त्यतिशयोक्तिनिर्दोषत्वौचित्यसंयुतं साहित्य काव्यमित्युच्यते। काव्यशरीरमलङ्कारैः एवालङ्क्रियते। अलंकाराः काव्यसौर्यस्योत्कर्षकाः काव्यशोभाधायकधर्माश्च, चमत्कृतिञ्चाऽऽदधाति। सौन्दर्यचमत्कृतिपूर्णे च काव्ये कात्यत्वं सन्निहितं भवति। सौन्दर्यविहीनं काव्यमकाव्यमेव। तत्र शब्दनिष्ठसौन्दर्य– शब्दालंकारैरर्थनिष्ठसौन्दर्यञ्चार्थालंकारैः समुत्पद्येते। अलंकारजन्यचारुत्वेनैव शब्दार्थयोः साहित्य काव्यमुच्यते। वनितामुखं सुन्दरमपि भूषणैर्विना यथा न शोभते, तथैव सरसमपि काव्यमलङ्कारविहीनं चारुत्वपूर्णं न प्रतिभाति।

अतः काव्येषु रस–गुण–रीति–ध्वनि–वृत्यादयः सर्वे पदार्था अलंकारपदवाचका एव, काव्यसौन्दर्याधायकत्वात्। एवमलंकार एव काव्यस्यात्मस्थानीयं तत्त्वमस्ति, काव्यसौन्दर्यसम्पादकत्वादिति अलंकारवादिना पक्षः।

वस्तुतः तथ्यमिदं समीचीनमेव प्रतिभाति, यतोहि येन–येन तत्त्वेन काव्येषु सौन्दर्यस्यादानं भवति, तानि सर्वाणि अलङ्कारशब्देन परिगण्यन्ते चेत् न काचिद् हानिः। यतो हि अलं शब्देन पर्याप्तिरपि द्योत्यते। यथा च आधुनिकैः रेवाप्रसादद्विवेदिभिः प्रतिपाद्यते स्वीये ग्रन्थे काव्यालङ्कारकारिकायाम्–

अलंभावो ह्यलंकारः स च सौन्दर्यतत्कृतोः।
विभक्तात्मा विभुर्जीवब्रह्मणोश्चिद्घनो यथा।।
अलंकारोऽपि काव्यस्य तथा सौन्दर्यतत्कृतोः।
अभिव्याप्य स्थितस्ताभिर्युत्पत्तिभिर्विभुर्यथा।।

आधुनिकसाहित्यशास्त्रेऽपि नैके प्रसिद्धा आचार्याः सन्ति, विराजन्ते च ये काव्येषु अलङ्कारतत्त्वस्य प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति। काव्येषु विच्छित्तिः अलङ्कारपदार्थेनैव समुत्पद्यते इति आधुनिककाव्यशास्त्रिणां द्रढीयसी मान्यता। अत्र विस्तरभयाद् तेषां सर्वेषामाधुनिकानाम् अलङ्कारतत्त्वसम्बन्धिनः विचाराः नोपस्थाप्यन्ते।

उपर्युक्तपालोचनेन तथ्यमिदं समायाति यत् साहित्यशास्त्रीयसिद्धान्तेषु अलंकारस्य काव्यशोभां प्रति जनकत्वमङ्गीकृत्य तस्यैव प्राधान्यं प्रतिपादितम् इति प्रकृतशोध–निबन्धः सर्वथा सङ्गच्छते।

सन्दर्भ–सूची–

1. काव्यलङ्कारः– 5–4।
2. काव्यमीमांसा – 2
3. वक्रोक्तिजीवितम् – 1/7
4. काव्यादर्शः – 1/8
5. विश्वेश्वरः, चमत्कारचन्द्रिका–
6. क, अलङ्कारसर्वस्वम्–समुद्रबन्धटीका,
   ख, केशवमिश्रविरचितः अलंकारशेखरः।
7. प्रतापरुद्रयशोभूषणम्–रत्नापणटीका,
8. काव्यालंकारसूत्राणियाऽकामधेनुटीका, 1/1/2
9. काव्यमीमांसाद्वितीयेऽध्यायः।
10. काव्यालङ्कारसूत्राणि – 1/1/2
11. नाट्यशास्त्रम् – 17/43
12. काव्यालङ्कारः – 1/13, 15
13. वक्रोक्तिजीवितम् – 1/7, वृत्तिः
14. काव्यालङ्कारः – 1/36, 5/66
15. काव्यालङ्कारः – 2/85
16. तत्रैव – 28
17. काव्यादर्शः – 1/10
18. तत्रैव – 2/1
19. तत्रैव – 2/275
20. तत्रैव – 2/367
21. शृङ्गारप्रकाशः – एकादशप्रकाशः
22. काव्यालतत्रैव – 2/275, अलङ्कारसारसंग्रहः – 1/1–10
23. काव्यलंकारसूत्राणि – 1/1/2, 33/1/1, 2
24. रुद्रटविरचितः काव्यालङ्कारः – 7, 8, 9, 10
25. वक्रोक्तिजीवितम् – 1/7
26. वक्रोक्तिजीवितम् – 1/6 वृत्तिः।
27. शृङ्गारप्रकाशः – 11
28. सरस्वतीकण्ठाभरणम् – 1/2
29. अलंकारसर्वस्वम्
30. काव्यालंकारकारिका